

УДК 342.1+342.2
DOI 10.32782/cuj-2024-2-4

Кисельова Олександра Максимівна

аспірантка кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-8371-4791

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У РОЗБУДОВІ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Стаття присвячена двом актуальним проблемам сучасної конституційної доктрини України: утвердженню місця громадянського суспільства та розвитку соціальної держави, причому ключовий акцент робиться на висвітленні місця громадянського суспільства в розбудові останньої. Така проблематика розкривається автором з урахуванням наукових поглядів на співвідношення таких явищ, як громадянське суспільство та держава. У статті досліджуються ключові інститути громадянського суспільства з точки зору їх загальносоціальної спрямованості, розглядаються його ознаки. Під час надання характеристики соціальній державі як конституційному принципу автор наголошує на тезі про те, що громадянське суспільство є його атрибутом. Автором проаналізовано погляди на дану проблематику вчених, що є представниками держав-членів Європейського Союзу, а також європейських держав із взірцевим рівнем соціального забезпечення та загального добробуту населення. У статті висвітлюються ролі, які громадянське суспільство може виконувати у ролі вектора соціального захисту (частини «трикутника добробуту»). Розкривається місце благодійності, як явища, що перебуває на перетині обох досліджуваних площин. Згадується Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затверджена Указом Президента України від 07 вересня 2021 року № 487/2021, як програмний документ, що започатковує розвиток даної тематики у напрямку до нео-моделей соціальної держави, які є предметом наукових дискусій розвинених держав. Автор наголошує на тому, що громадянське суспільство та соціальна держава перебувають у діалектичному зв'язку і не можуть існувати одне без одного: лише за умови наявності розвиненого громадянського суспільства виникає потреба в соціальній державі, її соціальна держава здатна і повинна підтримувати інститути громадянського суспільства (наприклад, надавати пільгове оподаткування). Окрема увага акцентується на необхідності подальшого розвитку цієї тематики з урахуванням необхідності реформування інституту соціальної держави.

Ключові слова: конституція, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, права людини, соціальні права, соціальна держава, атрибути соціальної держави, держава добробуту, «трикутник добробуту».

Kyselova O. M. The Role of Civil Society in Developing a Modern Social State: Constitutional and Legal Principles

The article is devoted to two problems of the modern Ukrainian constitutional doctrine: the establishment of the place of civil society and the development of the social state, while highlighting the place of civil society in the development of the social state. The author revealed these issues by taking into account scientific views on correlation between civil society and the state. The article examines the key institutions of civil society taking into account their general social orientation, and examines civil society's features. The author emphasizes that civil society is social state's attribute, while characterizing the social state as a constitutional principle. The author analyzed the views on this issue of the EU-members' scientists, as well as other European states with an exemplary level of social security and general well-being of the population. The article highlights the roles that civil society can perform as a vector of social protection (part of the "welfare triangle"). The author revealed the place of charity as a phenomenon located at the intersection of both researched issues. The National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021–2026, approved by Decree of the President of Ukraine No. 487/2021 of September 7, 2021, is mentioned as a program document that initiates the development of this topic in the direction of neo-models of the welfare state, which are the subject of scientific discussions developed countries. The author claims that civil society and the welfare state are in a dialectical correlation and cannot exist without each other: only if there is a developed civil society, there is a need for a welfare state, and the welfare state can and should support the institutions of

civil society (for example, to provide preferential taxation). Particular attention is focused on the need for further development of this topic, taking into account the need to reform the institution of the welfare state.

Key words: *constitution, civil society, institutions of civil society, human rights, social rights, social state, attributes of a social state, welfare state, “welfare triangle”.*

Вступ. Місце інститутів громадянського суспільства у становленні демократичної держави завжди було предметом численних досліджень учених-конституціоналістів. Одним із широко відомих прикладів такого інтересу слугує запропонований у Концепції нової Конституції України, схваленої Постановою Верховної Ради Української РСР від 19 червня 1991 року № 1213-ХІІ, розділ, який так і не досяг свого нормативного втілення. Мова йде про розділ під назвою «Громадянське суспільство і держава», зміст якого розкривав сутність громадянського суспільства, а також слугував детермінантою його ролі у взаємодії з державою. Однак особливій уваги, на нашу думку, заслуговує питання впливу інститутів громадянського суспільства на втілення ідей власне соціальної держави як механізму досягнення загального добробуту населення.

Метою статті є надання характеристики напрямкам взаємодії громадянського суспільства та соціальної держави в умовах сьогодення, а також пропозицій з оптимізації розбудови громадянського суспільства і соціальної держави в Україні.

Матеріали та методи. Дана проблематика висвітлювалась у доробку таких учених, як: І. Бородін, С. Ганаба, К. Гуртова, А. Желяк, Я. Пасько, С. Стеценко. У процесі дослідження застосовувались методи філософського рівня (діалектика, редукціонізм), загальнонаукові (зокрема, емпіричні), а також порівняльно-правовий, історичний та антропологічний підходи.

Результати. У сучасній правовій науці поняття «громадянське суспільство» згідно з вузьким підходом розуміється як демократична форма самоорганізації суспільства, якій властива незалежність від держави та ринку. Такій формі притаманні: наявність складної структури, внутрішня солідарність її учасників, плюралізм ідей, свобода індивідуальності, активна участь у прийнятті рішень,

спрямованість на захист прав, свобод та інтересів громадян. Саме згадане вище розуміння концепції громадянського суспільства вбачається найбільш обґрунтованим у порівнянні з широким підходом (який ототожнює розглядуване явище з поняттям суспільства як такого) й дихотомічним (що критично ставиться до розмежування інститутів держави і громадянського суспільства) [1, с. 20–45].

Існування в конституційній доктрині розгалуженої системи підходів до розуміння громадянського суспільства і є тією підвалиною, що породжує невпинну дискусію з приводу взаємозв'язку громадянського суспільства і держави. Отже, в наукових джерелах можна зустріти три основні позиції стосовно співвідношення цих двох явищ:

1. Такі дві соціальні системи *збігаються* за своїм змістом (держава стає звичайним елементом громадянського суспільства). Натомість такі погляди цілком не безпідставно піддаються критиці, оскільки вони, по суті, відкидають існування громадянського суспільства в загальнозживаному значенні, нівелюючи генетичну відокремленість від держави та призначення самого громадянського суспільства;

2. Держава є *первинною* щодо громадянського суспільства і вона його контролює. Натомість, на думку деяких науковців, така форма співвідношення вказує на розвиток у державі тоталітарних наративів і знищення підвалин демократії;

3. Держава виконує *службову функцію* стосовно громадянського суспільства. Така міра взаємодії вбачається оптимальнішою за наведені вище, натомість і тут варто уникати крайнощів: держава повинна дотримуватись усіх своїх зобов'язань згідно із Конституцією України, що не обмежується виключно «підлеглистю» громадянському суспільству [2, с. 75].

Таким чином, співвідношення сучасної держави і громадянського суспільства полягає

в тому, що чим більш розвиненим є громадянське суспільство, тим менш вагомою є роль держави у вирішенні тих питань, що віднесені до поля його діяльності. Отже, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства може сприяти надмірному посиленню держави. Ці два явища зумовлюють одне одного, утворюють цілісний організм, хоча громадянське суспільство як категорія історично передує державі, натомість не породжує її автоматично. Вони перебувають у діалектичному взаємозв'язку і не перебувають у відносинах підпорядкування. Саме державна влада є тим інструментом, за допомогою якого забезпечуються оптимальні умови для саморозвитку громадянського суспільства. Тобто держава виступає як владний інститут, який має усі правомочності з керування інститутами громадянського суспільства і покликаний діяти у загальних інтересах. При цьому, фактично, лише за умови наявності розвиненого громадянського суспільства **виникає потреба у правовій та соціальній державі** [3, с. 54–55].

Вітчизняні вчені, з-поміж іншого, вважають актуальним дослідження ключових інститутів громадянського суспільства. Наразі до переліку цих інститутів найчастіше включають такі: *неприбуткові організації* (такі, що не переслідують комерційні інтереси та займаються широким обсягом громадських питань; в Україні такі юридичні особи мають бути внесені у встановленому законодавством порядку до Реєстру неприбуткових установ та організацій); *громадські об'єднання* (відповідно до законодавства України, це добровільні об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб, утворені з метою здійснення та захисту прав і свобод, а також задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, та інших інтересів); *благодійні фонди* (юридичні особи, метою створення яких є добровільна особиста або майнова допомога, що не передбачає одержання благодійником прибутку; вони сприяють розвитку різних соціальних програм у сферах освіти, медичного обслуговування тощо); *соціальні рухи* (організовані активні групи громадян, які мобілізують свої сили для розв'язання конкретних соціальних про-

блем, таких як дискримінація осіб за гендерною приналежністю, національністю, расою тощо); *незалежні засоби масової інформації* (або з урахуванням новел українського законодавства – *незалежні медіа*, які періодично чи регулярно поширюють об'єктивну і неупереджену інформацію представникам громадськості); *професійні організації* (асоціації фахівців, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності, які створюються для захисту інтересів їх членів); *освітні інститути* (заклади середньої, вищої освіти, наукові підрозділи та інші утворення, які забезпечують навчання, розвиток та передачу знань); *релігійні організації* (об'єднання осіб, що утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати власну віру; це різноманітні громади, центри, монастирі, братства, духовні навчальні заклади); *громадські форуми* (платформи, де громадяни можуть висловлювати свої погляди, виносити на обговорення нагальні проблеми і приймати спільні рішення); *фонди соціальної підтримки* (організації, що займаються збором та перерозподілом фінансових ресурсів з метою допомоги потребуючим верствам населення); *творчі об'єднання* (спілки, утворені з метою підтримки відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва) [4, с. 40–41].

У свою чергу, якщо звертатися до нормативно визначеного переліку інститутів громадянського суспільства, то на сьогодні він наведений у абзаці другому пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 р. № 976, а також у пункті 7 Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 р. № 996.

Можна дійти висновку, що всі ключові інститути громадянського суспільства мають загальносоціальну спрямованість. Вони покликані захищати права осіб, які потребують особливої соціальної підтримки, та сприяти досягненню загального добробуту і гід-

ного рівня життя населення. Тобто мова йде про таку спрямованість, що по суті відповідає меті **соціальної держави**.

Підходів до розуміння соціальної держави в межах різних соціально-гуманітарних наук існує чимало. Цей феномен був і залишається предметом досліджень у сфері права, економіки, соціології. При чому, як у зарубіжних наукових джерелах, так і у вітчизняних, можна зустріти різні моделі цієї концепції – «держава загального добробуту», «держава соціального типу», неомоделі тощо. Конституційний принцип соціальної держави в українській доктрині можна звести до наступного: це правовий інститут, який спрямований на забезпечення гідного життя, рівності прав, вільного розвитку абсолютної більшості населення. Причому такий інститут проявляється у різних сутностях: як законодавець, гарант прав і свобод, а також *посередник і партнер громадянського суспільства*. Метою такої держави є досягнення всезагальної рівності та справедливості у соціумі.

Кажучи про взаємодію соціальної держави і громадянського суспільства, варто відзначити, що такий процес є складним і багаторівневим: ці два явища безпосередньо впливають і формують одне одного. Наприклад, науковцями розроблено узагальнений підхід до переліку *атрибутів* соціальної держави, які у тому чи іншому вигляді закріплені у конституціях зарубіжних країн та України. Поруч із такими атрибутами, як соціальна спрямованість економіки, соціалізація державного бюджету, наявність систем соціального страхування, активна державна політика на ринку праці, за загальним правилом зустрічаються також і наявність та функціонування розвинених інститутів громадянського суспільства [5, с. 11–13]. Отже, у такий спосіб **громадянське суспільство сприяє формуванню соціальної держави**.

Натомість, як зазначалось вище, взаємодія громадянського суспільства та соціальної держави є доволі непростюю. Так, наприклад, у дослідженнях учених-представників країн Європейського Союзу (далі – ЄС) панівне становище займає теорія, згідно з якою діяльність інститутів громадянського суспільства сприймається у ролі автономного вектора

соціального захисту. Тобто мова йде про так звану концепцію «*трикутника добробуту*», основними виконавцями (вершинами трикутника) якої є: держава, громадянське суспільство та ринок (підприємництво) [6, с. 264].

Так, наприклад, у Норвегії (яка не входить до ЄС, але є державою, на яку доцільно рівнятись за рівнем соціального забезпечення населення) в ролі вектора соціального захисту громадянське суспільство виконує такі чотири **ролі**:

1. Як *ідеологічна альтернатива* публічному соціальному забезпеченню. Така функція громадянського суспільства була притаманна йому задовго до розширення сфери впливу соціальної держави в сучасному розумінні. Відтак зараз у Норвегії такий варіант взаємодії секторів, а, отже, й така роль залишається важливою, хоча й у менших масштабах, у зв'язку з підвищенням ролі держави у вирішенні соціальних питань.

2. Як *додаток* до публічного соціального забезпечення через піднесення ролі волонтерської роботи і благодійності. З приводу цієї тематики й у вітчизняній правовій доктрині наявні результативні дослідження. Зокрема, науковці зазначають, що заходи, які вживаються владою для досягнення соціальної справедливості, у повному обсязі не здатні охопити весь спектр проблем, що панують у суспільстві. Тут свого втілення і набуває **благодійність** як елемент соціальної держави. При чому не тільки соціальна держава потребує наявності такого елемента, а й благодійність не може існувати поза соціальною державою, оскільки необхідними для неї є нормативна регламентація та правовий захист. Окрім того, держава надає матеріальну допомогу благодійним організаціям, здійснює їх пільгове оподаткування [7, с. 324–326].

3. Як засіб *адвокації (лобіювання)* при прийнятті рішень публічними інституціями. Стрімке зростання важливості цієї функції було викликано бурхливим розвитком свободи слова, віросповідання та об'єднань у XIX столітті. В умовах сучасної демократії вона знаходить і нові варіації втілення в житті: наприклад, крізь явище **соціальної мобілізації**, що останніми роками набирає обертів і в українському суспільстві. Це явище являє собою

активне залучення максимальної кількості сегментів населення до вирішення пріоритетних соціальних, економічних та екологічних проблем місцевого значення у формі партнерства заради досягнення спільної мети. У тому числі це впливає і на зміну способу мислення суспільства, що бореться з конкретною проблемою, таким чином, щоб його представники об'єдналися й використали свій прихований потенціал у допомозі собі власними силами [8, с. 175]. Особливої актуальності такий процес активізації громади набирає, зокрема, в умовах воєнного стану, що діє в Україні останні два роки.

4. Як *ключове джерело розвитку інновацій*. На ранніх етапах зародження соціальної держави в Норвегії більшість ініціатив з розробки якісно нових послуг і технологій, що є соціально бажаними, походило від приватних суб'єктів – інститутів громадянського суспільства. Натомість ця роль стає менш визначальною з розвитком соціальної держави, що останнім часом бере на себе чималу частину роботи із забезпечення інноваційної діяльності [9, с. 579–580].

Усі зазначені вище ролі, які виконує громадянське суспільство поруч із державними суб'єктами, є необхідними для зміцнення позицій соціальної держави і досягнення її цілей. Реальне досягнення такого стану речей є можливим тільки в державі, яка сприяє утворенню та підсилению інститутів громадянського суспільства.

Отже, в Україні належне формування і розвиток соціальної держави є дуже ускладненим у зв'язку із нездатністю інститутів громадянського суспільства у повному обсязі виконувати свої ролі. Причинами такої ситуації є слабкі демократичні традиції перехідного суспільства, недосконалість і неузгодженість національного законодавства, недостатній рівень політичної, економічної, правової культури населення. Таким чином, Україна одночасно постає перед проблемою створення засад належного функціонування громадянського суспільства і в той же момент – засад соціальної держави [10, с. 265].

Для вирішення першої частини цієї проблематики Указом Президента України № 487/2021 від 7 вересня 2021 року було затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки (далі – Стратегія). У загальній частині документа здійснено акцент на необхідності розвитку громадянського суспільства для становлення демократичної, правової та **соціальної** держави. Стратегією визначено ключові напрями, стратегічні завдання та очікувані результати від їх здійснення, а також механізми реалізації Стратегії органами державної влади в партнерстві з інститутами громадянського суспільства, міжнародними організаціями, іншими заінтересованими установами [11]. Загалом, аналізуючи цей документ, можна дійти висновку про його доцільність та узгодженість, натомість висновки про результативність можна буде зробити лише після моніторингу й оцінки реалізації Стратегії.

Висновки. З урахуванням викладеного, роль громадянського суспільства в розбудові соціальної держави складно переоцінити. Ці два інститути мають тісний взаємозв'язок і не можуть функціонувати одне без одного в умовах сучасної демократії. Як громадянське суспільство дозволяє досягти державі всіх законодавчо визначених цілей у соціальному забезпеченні, так й інститути громадянського суспільства не здатні діяти повноцінно без належного правомірного втручання з боку соціальної держави. Оскільки Україна стоїть перед надзвичайно важкими викликами сьогодення, важливим є сприяння розвитку громадянського суспільства, здатного самоорганізуватися й підкріплювати державу, власними силами боротися із різноманітними проблемами. Кроки до нормативного закріплення такого сприяння на даному етапі є доволі успішними, але лише чітке дотримання положень законодавства може привести до конкретних результатів у цьому напрямку. Особливої уваги потребує дослідження сил соціальної держави в Україні, переосмислення її сутності з урахуванням досвіду зарубіжних держав, існуючих у доктрині неомоделей такої держави.

Література

1. Берченко Г.В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти : монографія. Харків : Юрайт, 2014. 208 с.
2. Бородин І., Желяк А. Соціальна, правова держава – її ознаки, атрибути та символи. *Evropský politický a právní diskurz*. 2019. Vol. 6, Iss. 2. С. 72–77.
3. Гуртова К.М., Сухокобилка К.Р. Співвідношення громадянського суспільства і держави. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 27-й річниці створення Харків. нац. ун-ту внутр. справ (м. Харків, 19 листоп. 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С. 54–55.
4. Шуміло О.М. До питання ключових інститутів громадянського суспільства. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2023. Вип. 3 (103). С. 35–43.
5. Колот А.М., Герасименко О.А. Соціальна держава: генезис та перспективи розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*: зб. наук. праць. 2017. № 1. С. 8–36.
6. Busso S., De Luigi N. Civil society actors and the welfare state. *Partecipazione e conflitto*. 2019. № 12 (2). P. 259–296.
7. Гамулець М.І. Соціальна держава як умова появи та розвитку благодійності. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 323–327.
8. Котелевець А.М., Мартинюк Я.В. Соціальна згуртованість молоді як ресурс розвитку громади: досвід європейських країн та України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*: зб. наук. праць. 2022. С. 174–179.
9. Loga J. Civil society and the welfare state in Norway – Historical relations and future roles. *Community Development Journal*. 2018. № 53 (3). P. 574–591.
10. Ганаба С.О. Громадянське суспільство та соціальна держава: міра взаємодії. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 27-й річниці створення Харків. нац. ун-ту внутр. справ (м. Харків, 19 листоп. 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С. 265–266.
11. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: затв. Указом Президента України від 27.09.2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#top> (дата звернення: 02.03.2024).

References

1. Berchenko, H.V. (2014). *Hromadianske suspilstvo v Ukraini: konstytutsiini aspekty [Civil society in Ukraine: constitutional aspects]*. Kharkiv: Yurait [in Ukrainian].
2. Borodin, I., & Zheliak, A. (2019). Sotsialna, pravova derzhava – yii oznaky, atrybuty ta symvoly [Social, legal state: its features, attributes and symbols]. *Evropský politický a právní diskurz*, 6 (2), 72–77. Retrieved from <https://epd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-2/13.pdf> [in Ukrainian].
3. Hurtova, K.M., & Sukhokobylka, K.R. (2021). Spivvidnoshennia hromadianskoho suspilstva i derzhavy [The relationship between civil society and the state]. *Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsialnoho rozvytku derzhavy* (54–55). Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/items/85d97ddc-53f6-41d4-ba39-101834753eda> [in Ukrainian].
4. Shumilo, O. (2023). Do pytannia kluchovykh instytutiv hromadianskoho suspilstva [The question of key institutions of civil society]. *Bulletin of Luhansk Scientific-Educational Institute named after E.O. Didorenko*, 3 (103), 35–43. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.103.35-43> [in Ukrainian].
5. Kolot, A.M., & Herasymenko O.A. (2017). Sotsialna derzhava: henezys ta perspektyvy rozvytku [Social welfare state: genesis and prospects of development]. *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka*, 1, 8–36. Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/items/f631754f-59e0-4d66-a78d-57ebdd3b2beb> [in Ukrainian].
6. Busso, S., & De Luigi, N. (2019). Civil society actors and the welfare state. *Partecipazione e conflitto*, 12 (2), 259–296. <https://dx.doi.org/10.1285/i20356609v12i2p259> [in English].
7. Hamulets, M. (2023). Sotsialna derzhava yak umova poiavy ta rozvytku blahodiinosti [The social state as a condition for the emergence and development of charity]. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 1, 323–327. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.5> [in Ukrainian].
8. Kotelevets, A.M., & Martyniuk Ya.V. (2022). Sotsialna zghurtovanist molodi yak resurs rozvytku hromady: dosvid yevropeyskykh krain ta Ukrainy [Social cohesion of youth as a resource for community development: experience of European countries and Ukraine]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, Special issue, 174–179. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2022.spec.1.33> [in Ukrainian].
9. Loga, J. (2018). Civil society and the welfare state in Norway – Historical relations and future roles. *Community Development Journal*, 53 (3), 574–591. <https://doi.org/10.1093/cdj/bsy027> [in English].
10. Hanaba, S.O. (2021). Hromadianske suspilstvo ta sotsialna derzhava: mira vzaiemodii [Civil society and the welfare state: a measure of interaction]. *Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsialnoho rozvytku derzhavy* (265–266). Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f235869c-02f4-40e3-a01b-9deb8841848b/content> [in Ukrainian].
11. Natsionalna stratchiia spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky (2021) [National strategy for promoting the development of civil society in Ukraine for 2021–2026] : approved by Decree of the President of Ukraine. No. 487/2021 of September 7, 2021. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> [in Ukrainian].